

Arno Will

Powstania polskie w niemieckiej beletrystyce XIX wieku

Prace Polonistyczne Studies in Polish Literature 23, 230-253

1967

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARNO WILL

POWSTANIA POLSKIE W NIEMIECKIEJ BELETRYSTYCE XIX WIEKU

Niemiecka beletrystyka o tematyce polskiej odznaczała się silną tendencją do historyzmu. Stosunkowo mało było prób powieściopisarstwa obyczajowego i społecznego. Beletrystyka historyczna o Polsce w ogólności, a o polskim zrywie wolnościowym w szczególności, dotąd nie jest rozdziałem zamkniętym. W takiej sytuacji jest rzeczą zrozumiałą, że artykuł ten może być potraktowany jedynie jako skromny szkic poświęcony powyższemu zagadnieniu, wnoszący do obszaru dotąd prawie że niekniętego, w najlepszym razie przebadanego urywkowo¹, cegiełkę do przyszłego pełnego obrazu niemieckiej powieści historycznej o Polsce.

Dotychczasowe krytyczne opracowania niemieckiej prozy o tematyce polskiej ograniczają się przy omawianiu literatury powstaniowej jedynie do polonofilskiego manifestu *Polen* i powieści młodego Henryka Laubego pt. *Die Krieger*, dotyczącej walk wolnościowych w czasie powstania listopadowego, a także mało znanych utworów Augusta Lewalda i kilku innych pisarzy².

¹ P. Träger, *Die politische Dichtung in Deutschland. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte während der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts*, München 1895; R. Arnold w pracy pt. *Tadeusz Kościuszko in der deutschen Literatur*, Berlin 1898, zajmuje się okresem, kiedy utwory z Kościuszką jako głównym bohaterem były szczególnie popularne, niestety śledzi rozwój tej literatury głównie w zakresie liryki i dramatu. M. Fischbach-Pospelova słusznie stwierdza, że nie ma jeszcze pracy, która odzwierciedliłaby całokształt beletrystyki niemieckiej o Polsce w XIX wieku — *Polnische Literatur in Deutschland*, „Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen”, Reihe III, „Frankfurter Abhandlungen zur Slavistik”, München 1962, t. 2, s. 33.

² M. Häckel, *Skizzen zu einer Geschichte der deutschen Polenliteratur*, Jena 1954 (w maszynopisie). Por. także M. Urbanowicz, *Polska w literaturze niemieckiej na Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*, „Germanica Wratislaviensia” III, Kraków 1950, S. A, nr 20. Prace te, będące ciekawym wkładem do badań nad literaturą o tematyce polskiej, nie wnoszą wiele nowego materiału do interesującego nas zagadnienia.

Wydawać się może, że prozaicy niemieccy okazywali małe zainteresowanie tak fascynującą tematyką w czasie, gdy entuzjazm dla sprawy polskiej był w Niemczech wyjątkowo silny, a w literaturze niemieckiej nurtować zaczęły prądy rodzące nowy światopogląd zwany „das junge Deutschland” wśród pisarzy szukających aktualnych tematów, interesujących się kwestiami politycznymi, społecznymi i etycznymi. W rzeczywistości jednak przed wystąpieniami Laubego i Lewalda, tych wybitniejszych przedstawicieli polonofilskiej powieści niemieckiej z okresu powstania listopadowego, jak i po nich, pojawiały się na półkach księgarskich powieści, które zajmowały się Polską i jej losem.

W roku 1800 ukazały się: powieść nieznaney nam autorki pt. *Pauliska, oder Denkwürdigkeiten einer polnischen Emigrantin*³ i *Albertine, oder das Mädchen aus Polen* Mandalinskyego⁴, które włączyły się w nurt spraw aktualnych. Sześć lat później Juliusz Voss w swej bezpretensjonalnej narracji pt. *Ignaz von Jalonsky oder die Liebenden in der Tiefe der Weichsel*⁵ splótł przeżycia szlachcica Jalonskiego po zajęciu Warszawy przez wojska rosyjskie i przygody jego w podróży po Austrii i Francji oraz w czasie walk na San Domingo z obrazem konkretnych wypadków historycznych i ludzi po insurekcji kościuszkowskiej. Jednak powieść ta, traktująca o ówczesnych wydarzeniach, nie dojrzała jeszcze, by minionym tragicznym sprawom nadać słuszną rangę i wielu bohaterom walki o wolność przywrócić należne im miejsce. Nie umacniała i nie poszerzała w literaturze niemieckiej zasięgu oddziaływania aktualnych społeczno-politycznych wydarzeń w Polsce.

Pierwsza powieść o Polsce na poziomie romansu dokumentalnego *Pulasky i Kosinsky* Joanny Neumann⁶ z 1826 roku nie przemilcza już nic z prawdy historycznej. W przeciwieństwie do mało wartościowych utworów omówionego ćwierćwiecza jest to pierwsza publikacja nie ograniczająca się do ukazania przeszłości w atmosferze sentymentalnego nastroju. Podobnie twór-

³ *Pauliska, oder Denkwürdigkeiten einer polnischen Emigrantin*, Erfurt 1800.

⁴ Mandalinśky, *Albertine oder das Mädchen aus Polen*, Prag — Leipzig 1800.

⁵ J. Voss, *Ignaz von Jalonsky, oder die Liebenden in der Tiefe der Weichsel. Eine wahre Geschichte aus den Zeiten der Polnischen, Französischen und Negerrevolution in St. Domingo*, Berlin—Leipzig 1806.

⁶ J. Satori [J. Neumann], *Pulasky und Kosinsky, oder böse Mittel entweihen gute Zwecke. Eine historische Erzählung aus der polnischen Revolution*, Leipzig 1826.

czość Henryka Strassa⁷, wyrosła na gruncie wydarzeń i nastrojów panujących w Europie przed wybuchem powstania listopadowego, zwłaszcza zaś jego *Eroberung von Saragossa, oder Ines und Etienne*⁸, tak zresztą, jak *Die Freischar in den Karpathen* C. Franka⁹, znamionuje odrodzenie głębszej niż dotychczas refleksji o sprawach polskich; wyłabiają one głębokie łożysko w literaturze niemieckiej i doprowadzają ten rodzaj powieści w latach trzydziestych do niebywałego rozkwitu. Czytelnicy przyjęli te utwory z głębokim zadowoleniem, widząc w nich przede wszystkim akt rehabilitacji walki wolnościowej, legitymującej się bezspornym bohaterstwem i ofiarnością.

Dopiero od wybuchu powstania listopadowego niemieccy pisarze zainteresowali się bliżej problemem rozdarcia ziem polskich przez inne mocarstwa. Dostrzegli, że w Polsce stosunki po rozbiorach wiązały się z ogromnymi cierpieniami osobistymi i represjami politycznymi. Doświadczenia całego społeczeństwa polskiego w latach porobiorowych i jego aktywność w walce z wrogiem wywołały zainteresowanie się tematyką związaną z kosynierami kościuszkowskimi¹⁰. Utwory o Polsce są odąd beletrystyką historyczną. Posługują się akcesoriami i realiami przeszłości dla osądu czasów sobie współczesnych. Przedstawiają zmagania garstki Polaków z przeważającymi siłami wojsk carskich, ale zwracają zarazem uwagę, że o losie narodu polskiego rozstrzyga teraz powodzenie walk powstańczych, podobnie jak w czasie insurekcji kościuszkowskiej.

W 1830 roku postępową nowelistką Teresa Huber sięga w swoim zbiorze opowiadań *Erzählungen* do dziejów panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. W opowiadaniu *Klosterberuf*¹¹, utrzymanym w gładkiej konwencji artystycznej tego gatunku, ukazuje echa stosunków panujących w Polsce pod koniec XVIII wieku i przebieg insurekcji kościuszkowskiej. Autorka nie ujawnia zbyt wiele wyobraźni, ogranicza się jedynie do relacji wypadków, ale nie tai sympatii do narodu polskiego i współczucia dla jego tragedii. Dzięki żywej obserwacji procesów społecz-

⁷ O. Deppen [K. F. H. Strass], *Die Täuschungen. Drei Tage in der Residenz*, 1827.

⁸ K. F. H. Strass, *Die Eroberung von Saragossa, oder Ines und Etienne*, (H. E.) b. m. 1828.

⁹ C. Frank, *Die Freischar in den Karpathen. Roman aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Quedlinburg 1828.

¹⁰ W. Roszkowska, *Z dziejów polsko-niemieckich stosunków kulturalnych w XIX wieku*, „Przegląd Zachodni”, 1952, t. 11/12, s. 507.

¹¹ T. Huber, *Erzählungen* wydane przez..., Leipzig 1830.

nych dorzuca kilka nowych szczegółów do ówczesnej wiedzy o Polsce w Niemczech.

Do czasów panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego powraca także August Lewald w opowieści pt. *Warschau*¹². Ramą spinającą wielowątkową opowieść o bohaterstwie polskich patriotów, między innymi Pułaskiego i Kościuszki, przeciwstawiających się czynnie Rosji, są przeżycia młodego Łowzińskiego, który po powrocie z Prus do Polski zostaje przyjęty w szeregi konfederatów barskich.

Nawiązanie w obu powieściach do walki i losów Tadeusza Kościuszki wyrasta w sposób najwidoczniejszy z tendencji do stworzenia beletrystyki dotyczącej nastrojów rewolucyjnych. Wspomniane utwory są dwuwarstwowe. Na pierwsze wejście są to opisy sytuacji prowadzącej do insurekcji kościuszkowskiej i relacje z jej przebiegu. Wystarczy jednak przypomnieć dalsze dzieje narodu polskiego, by zrozumieć, że walki tam opisane są odbiciem wydarzeń z 1830 r. Nieznacznie, mimochodem rzucane w trakcie opisu walk uwagi, odczytane w powiązaniu ze znaną już historią powstania listopadowego, pozwalają wyróżnić tę drugą warstwę znaczeniową utworów, która miała zwrócić uwagę czytelnika na aktualne wydarzenia w Polsce.

W ten sposób akcja z roku 1794 stała się symbolem walki wyzwolenczej w ogóle. Składając hołd heroizmowi i bohaterstwu Kościuszki, jego cnotom obywatelskim i zaletom, autorzy wyrazili uznanie i uwielbienie dla tych, którzy w 1830 r. dokonali podobnych czynów.

Odtąd co kilka lat powraca w prozatorskiej literaturze wątek insurekcji kościuszkowskiej, u jednych załamany w pryzmacie własnych fantazji, u drugich w pryzmacie ówczesnych badań historycznych przy równoczesnym utrzymaniu kanonu estetycznego tego typu beletrystyki, którego podwaliny stworzyli Lewald i Huber.

W 1832 roku ukazuje się ciekawa historyczna nowela Juliusza Krebsa pt. *Der polnische Phozion*¹³ traktująca o życiu i walkach Kościuszki w Polsce i jego dalszym losie. W 11 lat później, tj. w 1843 roku, wykorzystuje ten sam temat Herbert Rau do swej powieści historycznej *Thaddäus Kosciuszko*¹⁴. Na pograniczu beletrystyki stoi pamiątkarski utwór *In der Heimat* Idy Dürings-

¹² A. Lewald, *Warschau. Ein Zeitbild*, Hamburg 1831 (ukazał się również w tłumaczeniu polskim pt. *Grafi Łowziński*, Hamburg 1832).

¹³ J. Krebs, *Der polnische Phozion*, „Abend-Zeitung“ 1832, (III).

¹⁴ H. Rau, *Thaddäus Kosciuszko. Ein historischer Roman*, b. m. 1843.

feld, w którym autorka wyraża wielkie uznanie dla Kościuszki¹⁵. W 1848 roku ukazuje się anonimowa powieść ludowa o bohaterze spod Racławic pt. *Kosciuszko, der tapfere Verteidiger seines Königs und des Vaterlandes, der edle Held gesetzlicher Freiheit und tugendhafte Mensch*¹⁶. W 1856 roku podejmuje identyczny temat Franciszek Lubojatzky w powieści *Des weissen Adlers Untergang*¹⁷. W tym samym roku nie znana bliżej historykom literatury Marianna Lugomirska¹⁸ wydaje powieść historyczną *Thaddäus Kosciuszko*¹⁹.

Nie są to powieści suche, trzymające się ściśle tematyki historycznej. Jest w nich wiele uczucia i sentymentu do narodu polskiego, wiele uznania, zachwyty dla jego bohaterów.

Mniej emocjonalna i pozbawiona przesadnych uniesień, na które często napotykamy w tej literaturze, jest nowela o powstaniu kościuszkowskim *Polnische Mütter* Marii Roskowskiej²⁰. Autorce udało się osiągnąć nastrój typowy dla lat panowania ostatniego króla polskiego. Mimo, że twórczość jej przypada na okres nasilenia w Prusach propagandy antypolskiej, autorka pragnie wykazać swą zycżliwość wobec Polski, ujawnia zdecydowane polonofilskie nastawienie, co w rezultacie kończy się jej uwięzieniem. W 1892 roku ukazuje się powieść *Unter dem weissen Adler* Oskara Medinga²¹, autora mało wartościowych powieści sensacyjno-przygodowych.

Akcja historyczna opowiadania *Sensenträger des Todes*²², opracowana przez Filipa Wasserburga według francuskiego przekładu oryginału, rozgrywa się również wokół tych samych motywów miłości ojczyzny i walki wolnościowej. W powieści *Der polnische Jude* W. Sostmanna²³, powstanie kościuszkowskie jest potraktowane jedynie epizodycznie na tle walk, rozgrywających

¹⁵ Por. Urbanowicz, *Polska w literaturze niemieckiej na Śląsku...*, tamże, s. 40.

¹⁶ *Kosciuszko, der tapfere Verteidiger seines Königs und des Vaterlandes, der edle Held gesetzlicher Freiheit und tugendhafte Mensch*, Trowitzsch und Sohn, Frankfurt a/O. und Berlin, 1848. Por. Arnold, *Tadeusz Kościuszko...*, s. 20.

¹⁷ Powieść ta stanowi trzeci tom powieści pt. *Katharine II*.

¹⁸ Por. Arnold, *l. c.*

¹⁹ M. Lugomirska, *Thaddäus Kosciuszko. Historischer Roman*, b. m. 1856.

²⁰ M. Roskowska, *Polnische Mütter*, Prag 1860. Jest to powieść historyczna, którą autorka nazywa nowelą.

²¹ G. Samarow [O. Meding], *Unter dem weissen Adler*. b. m. 1892.

²² F. Laicus [F. Wasserburg], *Sensenträger des Todes*, b. m. 1886.

²³ W. Sostmann, *Der polnische Jude. Historischer Roman*, Braunschweig 1833.

się w latach 1794—1831. Każdy z wymienionych powieściopisarzy, rzecz jasna, wyznaczył swemu tworowi ideowy kierunek związany z zasadniczym nurtem przemian społeczno-politycznych w Niemczech.

*

Zryw rewolucyjny 1830 roku znajduje odzwierciedlenie w prozatorskiej literaturze niemieckiej już pod koniec 1831 roku. Należny hołd powstaniu listopadowemu oddaje Harro Harring w utworze *Erinnerungen aus Warschau. Nachträge zu den Memoiren über Polen*²⁴, stojącym na pograniczu reportażu i opowiadania. Jak sam tytuł wskazuje, jest to uzupełnienie reportażu *Memoiren über Polen unter russischer Herrschaft*²⁵, ale nie jest ono samą tylko relacją z różnych dziedzin życia obyczajowego, autentycznych sytuacji i zdarzeń politycznych i społecznych w Polsce przed 1830 rokiem, jest również obrazem przebiegu powstania listopadowego. Autor zaskakuje czytelnika spontanicznością, z jaką wyraża swą sympatię dla Polaków, akcentując zdecydowaną postawę powstańców, ich entuzjazm i wiarę w słuszność swej sprawy: „Und sie kämpfen und wanken nicht! Und sie stehen und weiche nicht! Und die blutigen Opfer fallen, und sie zagen nicht! [...] Denn sie behaupten ihre heiligsten Rechte [...]”²⁶. Nie daje zatem suchej relacji; obok rozległej wiedzy o Polsce nie ma tu osobistej wrażliwości autora. Miejscami zarysowuje się w utworze wyraźna fabuła. Harring wzbogaca ją jeszcze szeregiem wtopionym w reportaż dramatycznych opowiadań, będących jakby obrazami w obrazie.

W dorobku twórczym Harro Harringa powieść pt. *Der Pole*²⁷ wyraźnie nawiązuje do poprzednich utworów. Świadczy to zarówno o twórczej kontynuacji pewnego tematu, jak i o skali zainteresowań autora. Powieść traktuje o losach młodego Polaka (Waleriana), który po powrocie z Niemiec do Polski siłą zostaje wcielony do rosyjskiej gwardii księcia Konstantego, a za opieranie się władzy zesłany początkowo na galery, potem do twierdzy w Zamościu. W tej partii powieści, gdzie więzień wydostaje się na wolność na skutek wybuchu powstania i ginie u boku narzeczonej w walce z wrogiem, dochodzi do głosu dyskretne współczucie.

²⁴ Harro P. Harring, *Erinnerungen aus Warschau. Nachträge zu den Memoiren über Polen*, Nürnberg 1831.

²⁵ Tenże, *Memoiren über Polen unter russischer Herrschaft*, Altenburg 1831.

²⁶ Tenże, *Erinnerungen aus Warschau...*, s. 274.

²⁷ Tenże, *Der Pole*, Altenburg 1831.

Po Harro Harringu i inni pisarze zaczęli czerpać tematy do swych utworów z powstania listopadowego. Sylwetkę Konstantego, bezwzględnego satrapy, jaką stworzył Harring, przejmuje fabularny reportaż historyczny *Skizzenbuch aus den Tagen vor und während der polnischen Revolution vom Jahre 1830* Kune-gundy Białopiotrowiczowej²⁸. Nie ma w tym utworze patosu walki ani patosu poświęcenia, ale jest w nim rejestr przeżyć, których często nie dostrzegają historycy. Bezpośredniość wypowiedzi niewątpliwie wzmacnia zaufanie czytelnika do narratora. Forma reportażowa jest zapewnieniem, że wszystko co się zdarzyło i oczym autor pisze, stanowi autentyczne przeżycia.

Świadomość wielkiej tragedii narodu polskiego stała się podniętą dla G. F. Bronikowskiego, autora historycznej powieści *Franziska, das polnische Heldenmädchen* wydanej anonimowo²⁹. Do tego samego aktualnego tematu nawiązuje historyczna powieść *Petronella, die polnische Einsiedlerin auf dem Annaberg in Oberschlesien* Daniela Neugebauera³⁰. Jest to pierwsza powieść o powstaniu listopadowym, która zdradza pewne objawy ugodowości. Pod pozorem przyjaznego ustosunkowania się do sprawy polskiej autor wychwala władzę Fryderyka Wielkiego jako rozsądną i chytry ukrywa jego podstępą politykę wobec Polski. Gani rozruchy chłopskie na Śląsku, upatrując ich przyczynę w podżeganiach właścicieli ziemskich i stara się skłonić chłopów do posłuszeństwa wobec władzy pruskiej. Dlatego też *Petronella*, bohaterka utworu, pod koniec powieści mówi: „[...] auf eigene Hand sich konföderieren und aufsitzen liebt man wohl, aber sich der notwendigen Ordnung fügen, ist kein Zustand, den man in meinem Vaterlande für wünschenswert hält”.

Henryk Laube sięga po obraz powstania listopadowego w powieści, *Die Krieger*³¹. Jest ona jednym z barwnych obrazów powstania, oglądanego oczyma Niemca, który zaciąga się do szeregów powstańców, by walczyć o wolność ich ojczyzny.

Motyw, na którym Laube zbudował swój utwór, zapożyczył również wyobraźnię R. Lohnaua, autora powieści historycznej *Müzielski und Wassilev*³². Ta bezpretensjonalna powieść wska-

²⁸ Utwór ten ukazał się również pod tytułem: *Grossfürst Constantin, wie er war. Züge aus seinem Leben und Wirken in Warschau, Fürth 1832.*

²⁹ G. F. Bronikowski, *Franziska das polnische Heldenmädchen*, b. m. 1831.

³⁰ D. Neugebauer [pseud. D. Dittmann], *Petronelle die polnische Einsiedlerin auf dem Annaberg in Oberschlesien*, Leipzig 1831.

³¹ H. Laube, *Die Krieger*, Mannheim 1837.

³² R. Lohnau, *Müzielski und Wassilev, oder Warschaws Verschwörung gegen Russland. Historischer Roman*, Leipzig 1832.

zuje, że atmosfera przedpowstaniowa i powstaniowa była dla niemieckich pisarzy niewyczerpanym źródłem polonofilskiej literatury. Lohnau lubuje się przedstawianiu scen batalistycznych, w których Polacy są zwycięzcami. Ale nie zawęży obrazu do przedstawienia patriotycznych czynów samej szlachty, wszędzie podkreśla miłość ojczyzny i poświęcenie zarówno mieszczan jak i chłopów.

Sytuacja wyjściowa w utworze Lohnaua jest bardzo podobna do stanu rzeczy w historycznym obrazie *Przebracki, der russische Polizeispion* Augusta Lewalda³³. Bohater podobnie jak sławny szpieg Coopera, tylko pozornie służy wrogowi, aby oddać najlepsze usługi ojczyźnie. Przebracki, dzięki swemu wrodzonemu sprytowi i niezwyklej przebiegłości, często w najkrytyczniejszych momentach ratuje zagrożonych patriotów, aż do chwili, gdy wybuch powstania uwalnia go od tej niebezpiecznej pracy. W drugim obrazie historycznym *Der Sohn des Verbannten*³⁴ autor nie ogranicza się do przedstawienia zbrojnych zmagania powstańców z wojskami carskimi. Akcja powieści toczy się w Paryżu po upadku powstania. Młody hrabia knuje zamach na rosyjskiego generała, który jako sędzia trybunału wojskowego krwawo rozprawił się z uczestnikami powstania, skazując na śmierć m. in. ojca bohatera. Przedstawiając zabiegi hrabiego podejmowane dla wypełnienia zaprzysiężonej zemsty, daje autor retrospektywny obraz rewolucji będącej fragmentem polskich walk narodowowyzwoleńczych.

Podobnie jak Lewald i Lohnau atmosferę przedrewolucyjną i walkę powstańców wykorzystał Adolf Tschabuschnigg w swej historycznej opowieści *Das Haus des Grafen Owinski*³⁵.

Na specjalną uwagę zasługuje powieść *Beata* Aleksandra Augusta Ferdynanda Bronikowskiego, która w oczach polskiego krytyka jest satyrą napisaną „krwią serdeczną [...] na społeczeństwo polskie z lat 1830/31”³⁶. Jej polski przekład uchodzi za „pierwszą w literaturze polskiej powieść o powstaniu listopadowym”, która wyróżnia się spośród wspomnianych już utworów doskonałą kompozycją, techniką stopniowania napięcia akcji

³³ A. Lewald, *Przebracki, der russische Polizeispion. Ein Zeitbild*, Hamburg 1832.

³⁴ Tenże, *Der Sohn des Verbannten. Ein Zeitbild*, Hamburg 1832.

³⁵ A. W. T. Süd [A. Tschabuschnigg], *Das Haus der Grafen Owinski. Erzählung*, Leipzig 1832.

³⁶ Por. L. Rath, *Aleksander Bronikowski. Próba syntezy w setną rocznicę śmierci (1787—1834)*, „Ruch Literacki”, 1934, t. 9, nr 1.

oraz trafnym odtworzeniem kolorytu epoki i charakterów postaci historycznych³⁷.

Temat interesujący powieściopisarzy pociągał również i noweliistów. Wątek powstaniowy przewija się w zbiorze nowel Ottona Widmanna *Patriotische Gemälde aus Polen*³⁸. W zbioru tym autor wystawił piękny pomnik literacki bohaterom Modlina i generałowi Chłopicickiemu, porywając czytelnika swym patriotyzmem. Inne opowiadania dają wstrząsające obrazy Polaka na zgłiszczach Woli, więźnia umierającego w syberyjskiej kopalni. W jednej z nowel Widmanna, podobnie jak poprzednio w roku 1831 w noweli Teresy Huber *Die Gräfin als Amazone oder das blutige Haupt*³⁹, poetyckiej pochwały swej odwagi i patriotyzmu doczekała się Emilia Plater. Autor przepoił kartki noweli wyjątkowym ciepłem i serdecznością, wynikającymi z sentymentu do walczących Polek, co niewątpliwie przyczyniło się do wzbudzenia w odbiorcy szczerego podziwu i sympatii.

Udział Żydów w walkach powstańczych jest ideą przewodnią noweli *Das Opfer von Ostrolenka oder die Familie Kolesko* G. Döringa⁴⁰. Krótkie, zbudowane na motywie szpiegowskim opowiadanie *Der Spion*⁴¹ daje mroczną aurę życia na terenach zaboru pruskiego, co skłania bohaterkę, Marię, do zaciągnięcia się do szeregów powstańczych w Królestwie w charakterze pielęgniarki. Anonimowy autor podpisuje się inicjałami W. P.

W roku 1833 problemy walczących powstańców polskich stały się kanwą cyklu opowiadań historycznych *Die Polinnen* Franciszka Teodora Wangerheima. W opowiadaniu *Ostrolenka* i *Mandaliniński-Jäger* opisuje on bohaterstwo polskich powstańców a w *Die Heimatlosen* tragedię bezdomnych żołnierzy uchodźców. Cierpienia ludzkie w czasie walk powstańczych i okrucieństwo wojny są tematem powieści *Der blutende Kosak oder Konstanze und Cejara, die Liebenden auf der Todtenbahr* W. Bronikowskiego (Nordhausen, Fürst 1834).

Na zbiegu wątków ówczesnego polonofilskiego piśmiennictwa powstaniowego i romansowego powstały nowele: *Liebe und*

³⁷ Por. W. Wiewiórowa, Aleksander Bronikowski — Polak piszący po niemiecku, „Przegląd Zachodni”, 1952, nr 11/12; W. Kubacki, Studium o Bronikowskim, „Wiadomości Literackie”, 1937, nr 48.

³⁸ O. Widmann, *Patriotische Gemälde aus Polen*, Würzburg 1832.

³⁹ T. Huber, *Die Gräfin als Amazone, oder das blutige Haupt. Wahrheit und Dichtung aus dem letzten Polenkrige*, Leipzig 1831.

⁴⁰ G. Döring, *Das Opfer von Ostrolenka, oder die Familie Kolesko*, Frankfurt a. Mein 1832.

⁴¹ W. P., *Der Spion*, „Abend-Zeitung”, 1832 (12 IX).

⁴² Dorothea, *Liebe und Welt. Polnische Novelle*, opubl. w „Aglaj-Taschenbuch”, Wien 1832, (wyd. J. Wolthausen).

*Welt*⁴² nieznaney autorki, podpisujacej się samym tylko imieniem Dorothea i *Kampf und Liebe des schönen Polenmädchens* Henryka Müllera⁴³.

Wspomniana twórczość sygnalizuje zawsze zjawiska i procesy, podobne przeżycia i konflikty, tę samą atmosferę panującą przed i w czasie powstania, tyle tylko, że ukazuje je w coraz to innej szacie literackiej. Ważna jest przy tym nie tyle ocena każdej noweli czy opowiadania z osobna, ile ich wspólna wymowa, manifestująca się w akcentach życzliwości wobec powstańców i w entuzjazmie dla ich sprawiedliwej walki. Wszystkie utwory ujawniają autentyczną przychylność nastrojów panujących w społeczeństwie niemieckim wobec Polski.

Lata następne nie są już tak płodne w beletrystykę o tematyce powstaniowej. Nie wygasają jednak zupełnie zainteresowania tym okresem: Franciszek Lubojatzky, który większą część swej twórczości poświęcił beletrystycznemu przedstawieniu historycznych wydarzeń w Saksonii i Polsce, pisze w 1844 roku nowelę *Kossiniery*, Juliusz Gundling⁴⁴ powraca w 1861 roku do bohaterских czasów powstania w powieści *1830*, a w 1862 roku pisze utwór *1831, oder Potens letzte Tage*. Wspomniana już Maria Roskowska, powieściopisarka życzliwa sprawie polskiej⁴⁵, patrząc na powstanie listopadowe z perspektywy przeszło trzydziestu lat, tj. po krwawym zdławieniu wszystkich powstań narodu polskiego w XIX wieku, w powieści *Noch ist Polen nicht verloren*⁴⁶ dochodzi do przekonania, że Polacy realizację swych sztywnych i wielkich zamierzeń narodowych powinni odłożyć aż do nastania innych, bardziej przyjaznych sprawie polskiej międzynarodowych stosunków w Europie. Jest przeciwna podziemnym knowaniom wobec czujności policji potęg zaborczych, uważa natomiast, że przez oświecenie ludu bardziej przyczynić się można do odzyskania wolności, aniżeli przez „himmelsstürmische Konspirationen”⁴⁷.

Ze szczerą sympatią do polskiego powstańca i bohatera narodowego, generała Bema, odnosi się Ludwik Anzengruber w opowiadaniu *Der Adjutant des Generals Bem*⁴⁸ (1873).

⁴² H. Müller, *Kampf und Liebe des schönen Polenmädchens. Ein Gemälde aus der Geschichte der letzten Polen-Empörung bis zur Erstürmung von Warschau*, Neuhalbensleben 1832.

⁴³ J. Gundling, występuje pod pseudonimem Lucjan Herbert.

⁴⁴ Autorka swą powieść *Polnische Mütter* przyplaciła więzieniem.

⁴⁵ M. Roskowska, *Noch ist Polen nicht verloren*, Berlin 1863.

⁴⁶ Roskowska, *op. cit.*, s. 160.

⁴⁷ Opowiadanie opublikowane po raz pierwszy w „Wiener Leben” 1875, nr 4.

Poza tym do walk powstania listopadowego nawiązują pierwsze rozdziały powieści *Polens letzte Tage* Stanisława Grabowskiego i *Die Polengräber* Wacława Messenhausera⁴⁹.

Mimo, że w wielu wypadkach wymieniona proza historyczna, tradycyjna w literackim kształcie, oparta o historiografię ówczesnych lat, zniekształcała rzeczywisty układ dążeń narodu polskiego, spełniła jeden ze swych najważniejszych obowiązków: dała świadectwo o przeżyciach i cierpieniach Polaków, stała się w tym czasie w Niemczech największym bodaj źródłem historycznej wiedzy o Polsce.

*

W omówionej beletrystyce połączyły się jakby dwa nurty: romantyczny i realistyczny. Wyraził to znany krytyk XIX wieku Wolfgang Menzel w następujących słowach: „Damit das gemeine romantisch werde, muss alles Romantische gemein werden [...]. Es darf am Wunderbaren nicht fehlen, und doch muss alles Natürlich sein”⁵⁰. Powstała w ten sposób kompozycja swoista, nie mająca nic wspólnego z romantyzmem ani klasycznym realizmem. Wczytując się w tę literaturę znajdujemy w niej bogactwo fantazji, przesadnej młodzieńczej miłości i uwielbienia, adoracji bohatera i emocjonalnych uniesień tracących kontakt z rzeczywistością, ale zarazem jest ona potwierdzeniem rzeczywistych niepokojów panujących w Polsce w owym czasie⁵¹. Jej utwory stoją na pograniczu powieści awanturniczej i beletrystyki odznaczającej się celnością spojrzenia. Większość realiów, wizje Warszawy 1830 roku, walka wolnościowa, instytucje, władze zaborcze są zgodne z prawdą historyczną. Te autentyczne fakty czerpią autorzy z własnych obserwacji i sondażu, z wiadomości prasowych, ulotek i szczegółów zdobytych od generałów i żołnierzy polskich lub głośnych polityków skazanych na wygnanie. Na gorąco notują zachowanie się bohaterów, ich sposób bycia, ich charaktery i problemy, jakimi żyją. A chociaż nieraz popadają w fantazję, można z całą stanowczością twierdzić, że nigdy dotąd historyczna powieść niemiecka nie wniknęła tak głęboko w problematykę polską i nigdy nie zdołała jej pełniej przedstawić.

Poruszanie ciągle tych samych motywów, co wynikało z istnienia podobnej sytuacji politycznej w różnych częściach zaboru rosyjskiego, pozwala autorom ujawnić moralną nicość rosyjskiego zaborcy i wzrost patriotycznego zapału Polaków, pozwala

⁴⁹ W. March, [W. Messenhausener], *Die Polengräber*, Leipzig 1848.

⁵⁰ W. Menzel, „Literatur-Blatt”, 1831, s. 437—438.

⁵¹ Por. „Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung”, 1832, s. 319.

w szerokim zakresie przedstawić sylwetki patriotycznej młodzieży na tle społeczeństwa w Królestwie i na Litwie. W najjaskrawszej formie autorzy utrwalają nieludzkie okrucieństwa zaborcy, a więc to, co w Niemczech nie schodziło z łamów prasy codziennej zarówno przed wybuchem powstania i w czasie jego trwania. Dlatego czytelnik ciągle ma przed oczyma ucisk narodowy, bunt przeciw niemu, zwycięstwa i klęski, rzadziej depresje i zdrady. Konflikty często nie są tworem własnej myśli artystycznej pisarzy. W powieściach drugorzędnych są w dużej mierze kopią innych, dojrzałych utworów.

Sylwetki bohaterów nie zawsze zgodne są z tymi, jakie nam przekazuje historia. Ale nieścisłości te, stosunkowo drobne, nie obciążają zbyt autorów, zwłaszcza, że badacze współcześni wciąż jeszcze dorzucają fakty i sprostowania do historii owych czasów. Bohaterowie jaśnieją wszystkimi cnotami; z reguły są prawi, wytrwali, wyzbyci wszelkich błędów i egoizmu. Biorą udział w niebezpiecznych bojach, ponieważ wymaga tego obowiązku obywatelski. Są opanowani chęcią walki o wolność narodu często tak intensywną, że jej zewnętrzne objawy przysłaniają wszystkie inne formy ludzkiej egzystencji. Są po prostu postaciami stylizowanymi, kreowanymi na pokaz. Naczelne postaci, przeważnie historyczne, wywodzą się najczęściej spośród warstw wysoko postawionych w hierarchii społecznej. Nie brak jednak i przedstawicieli klasy chłopskiej i mieszczańskiej.

Proza ta nader oszczędnie operuje introspekcją, przeto charakterystyka bohaterów nie sięga zbyt głęboko. Podstawową formą przekazu jest opis sytuacyjny, notujący szereg następujących po sobie zdarzeń, co umożliwia autorom osadzenie głównego nurtu problematyki w kontekście obyczajowo-społecznym.

Przeważająca część tych utworów skomponowana jest z dwóch przeplatających się elementów konstrukcyjnych: walki i miłości. Wątek erotyczny na równi z tematem walk służy do ukazania tragedii ludzi, którzy tracą wszystko: wolność i miłość. Liryczny wątek miłosny wprowadzają autorzy nie bez powodu. Wykazują, że miłość nie jest przeszkodą w służbie dla ojczyzny. Gdy zachodzi potrzeba bohater dla wypełnienia obowiązku bez wahania odrywa się od ukochanej, która wyrzeka się osobistego szczęścia w imię sprawiedliwej walki o wolność narodu. Mimo to uczucie nie słabnie, lecz staje się bodźcem pobudzającym do patriotycznych czynów⁵².

⁵² Tylko w nielicznych wypadkach obok wątku erotycznego podawane są pojedyncze wydarzenia historyczne. Mają one jednak charakter uzupełniający, por. *Der Spion, Petronella, Liebe und Welt*.

Wiele z tych utworów cechuje umiejętny spłot retrospekcji z wydarzeniami przedstawianymi, dobrze umieszczona pointa, spory ładunek dramatyczności. Główny zarys konstrukcyjny jest nakreślony wyraźnie, narracja biegnie żywo i naturalnie. Niektóre z wymienionych utworów można zaliczyć do największych osiągnięć literatury niemieckiej, dość wymienić tytuły takie, jak *Beata A. Bronikowskiego Das Opfer von Ostrolenka, oder die Familie Kolesko*⁵³ G. Döringa, *Die Amazone, oder das blutige Haupt* T. Huber. Inne jednak wykazują pewną nieporadność formalną, nawet monotonię w przedstawianiu wydarzeń. Brak im dynamizmu wewnętrznego, gromadzą na niewielkiej przestrzeni nadmiar mocnych efektów lub aluzji dydaktycznych, które mącą spójność akcji. Do takich należą: *Das Haus der Grafen Owinski A. Tschabuschnigga, Petronella, die polnische Einsiedlerin auf dem Annaberg in Oberschlesien* D. Neugebauera.

Mimo tych wad omawiana twórczość zrobiła zawrotną karierę, cieszyła się ogromnym zainteresowaniem niemieckich czytelników. Nie dlatego, że przedstawiała nowe perspektywy myślowe, lecz dlatego, że donosiła o aktualnych faktach, dotąd przemilczanych.

Akcja tych powieści przeważnie już na wstępie wprowadza czytelnika w atmosferę działalności tajnych związków i kół patriotycznych istniejących w okresie wzmagania się fali represji carskich, jak również tych polskich grup społecznych, które uciekały się pod opiekę Katarzyny II i łatwo pogodziły się z rządami zaborców. Autorzy opisują więc zarówno patriotyczny odłam społeczeństwa polskiego, jak i grupy obejmujące najbardziej reakcyjne koła magnaterii i wyższej hierarchii kościelnej. Czasem jednak nastroje ulicy, wojska, studentów przedstawiają w formie uproszczonej. Przemilczają fakt, że właśnie lud i wojsko dążyły do dalszego rozwijania rewolucji zdradzonej przez niektórych przywódców powstania. Nie dostrzegają, że Adam Czartoryski i Stanisław Potocki, których Wysocki i Zaliwski chętnie widzieliby na czele insurgenów, przejawiali najwięcej inicjatywy w tłumieniu ruchu rewolucyjnego⁵⁴. Pomijają wszystko, co mogłoby uwypuklić stanowisko Lelewela, który atakował ciasne poglądy klasy panującej, proponował rewolucyjne metody, nawoływał do nadania praw obywatelskich chłopom i dopuszczenia ich do udziału we własności ziemskiej, domagał się odrodzenia Polski na zasadach demokracji i równości. Pomijają również sprawę narastania przeciwieństw między artysto-

⁵³ Por. „Literarisches Notiz-Blatt”, 1832, s. 265.

⁵⁴ Por. W. Bortnowski, *Walka o cele powstania listopadowego*, Łódź 1960, s. 49.

kracją, „górá” mieszczaństwa a tzw. „pospólstwem” czy „plebem”. Ograniczają się jedynie do opisów życia arystokracji z jednej strony a rzemieślników, służby magnatów i szlachty oraz licznej wówczas „gołoty” szlacheckiej z drugiej strony. Nie dają zatem obrazu rozwijającej się wówczas walki klasowej w Polsce, przeciwnie, podkreślają tylko postawę antyzaborczą wszystkich warstw społecznych. Wielu z nich po prostu nie zdaje sobie sprawy, że część społeczeństwa pragnąca odbudowy kraju nie była jednolita w swych dążeniach społecznych, że różnie wyobrażała sobie oblicze niepodległej Polski.

Zarówno w utworach o skromniejszym charakterze, jak i w tych, które starają się wniknąć w istotniejsze obszary życia politycznego, wyczuwa się tendencję do pomijania pewnych rzeczywistych wydarzeń i uwypuklania tylko tego, co dla autorów jest najważniejsze, tj. stanowiska wobec despotyzmu. Ta sprawa podstawowa, którą autorzy umiejętnie przeplatają wątkiem fabularnym, umieszczając ją równocześnie na szerokim tle historycznym, tworzy ideologiczną ośnowę ich twórczości.

Chociaż beletrystyka za temat obrała sobie smutne dzieje powstania listopadowego, nie ukazuje ona Polski w beznadziejnej sytuacji. Powieść stara się przekonać czytelnika, że kraj ten nie jest skazany na zagładę. Jej bohaterowie nie godzą się na bieg wypadków, są zawsze gotowi w odpowiednim czasie stworzyć nowe związki politycznej aktywności, wskrzesić bunt przeciw niewoli. Epickość tych utworów jest więc elementem umożliwiającym umiłowanie wolności, zapal do walki oraz gotowość złożenia ofiar w imię tych ideałów.

Troska o przyszłość Polski i przeświadczenie o możliwości zbrojnego wyzwolenia ojczyzny, każe autorom unikać tragicznego finału. Większość powieści wychodzi z założenia, że Polaków można pobić, ale nie zniszczyć, można ich chwilowo ujarzmić, ale nie na zawsze skuć w kajdany niewoli. Dlatego utwory w zakończeniu swoim sugerują możliwość znalezienia w przyszłości rozwiązania. Kierując się tymi przesłankami powieściopisarze nie mogą zamknąć utworu sceną tragiczną. Prawie wszystkie reprezentatywne powieści podają pod koniec wydarzenia, które nie zmiernają do tragicznego finału, ale do punktu wyjściowego, jak np. powrotu do Francji, gdzie zrodziła się idea zrywu powstańczego. Treść narracji niczego nie sugeruje, ale można z niej wyczytać, że zarysowują się nowe szanse, nowe punkty oparcia. I dlatego bohaterowie mimo niepowodzeń nie tracą wiary w zdobycie tego, co jest ich codziennym pragnieniem. Powieść przedstawia klęskę, ale nie załamanie. Dlatego przeważnie kończy się słowami: „Jeszcze Polska nie zginęła”.

Autorzy narzucają więc czytelnikowi przeświadczenie, że naród polski nie zadowolony się utrzymaniem obecnego stanu rzeczy, że wydarzenia w Polsce mają głębszy sens polityczny, prowadzący ostatecznie do ponownego starcia sił postępu z reakcją, w wyniku którego Polska odzyska dawno upragnioną niepodległość. Stają się w ten sposób nie tylko kronikarzami martyrologii narodu polskiego, lecz zarazem wyrazicielami poglądu, że pozytywne załatwienie sprawy polskiej jest osiągalne jedynie w wyniku presji sił postępowych⁵⁵. Tym samym nawiązują do zagadnień aktualnych dla narodu niemieckiego. Ponieważ stłumienie powstania było wstrząsem, który groził zahamowaniem rozwoju prądów postępowych w Niemczech, autorzy, chcąc zmobilizować siły niezdecydowane do walki, wykazują pozytywne — ich zdaniem — strony powstania, wiążące siły „żandarma Europy”, Mikołaja I. Wskazują na przykładzie Polski, że można sparaliżować jego interwencję wobec ruchów rewolucyjnym na zachodzie. W ten sposób klęska Polski staje się w powieści polonofilskiej zagadnieniem wielkiej doniosłości dla patriotów niemieckich. Autorzy starają się uczucia sympatii dla uciskanego narodu polskiego przekształcić w wyższą formę świadomości politycznej, w energię rewolucyjną.

Literatura ta, w przeważającej mierze składająca się z pisarstwa południowo- i zachodnio-niemieckiego, a więc uzależniona od tych samych gustów, zainteresowań i dążeń politycznych jest wyrazicielką ducha panującego pod koniec maja 1832 roku w Hampach, wyrazicielką entuzjazmu liberałów i rewolucjonistów, którzy obwołali Polaków bohaterami ludzkości. W pewnym stopniu jest ona również odbiciem marzeń o niemieckiej rewolucji, opartej nie tylko na niemieckich siłach postępowych, lecz przede wszystkim na polskiej armii listopadowej, rozsianej niemal po całej Europie.

Wartość omawianej prozy narracyjnej jest zatem w istocie rzeczy wyjątkowa. Jest niezbitym dowodem, do jakiego stopnia autorzy niemieccy potrafili określić własne stanowisko wobec konfliktu rozgrywającego się na ziemiach polskich w latach trzydziestych XIX wieku. Dlatego literatura ta jest nam tak bliska, szczególnie w swych klasycznych przykładach. Odnajdujemy w niej ten sam ton wobec historii, tę samą troskę o wolność narodu, jaką znajdujemy w literaturze polskiej tego okresu.

*

⁵⁵ Zwrócili na to uwagę Marks i Engels, por. K. Marx, F. Engels, *Historisch-Kritische Gesamtausgabe*, Erst. Abt., VI, Berlin 1932, s. 359—360.

Żywiłowe zainteresowanie tematyką powstaniową zaczyna słabnąć w latach czterdziestych. Miejsce walk wolnościowych zajmuje problematyka historyczno-obyczajowa. Na literackiej mapie prozy historycznej o Polsce ukazują się takie nazwiska jak: E. Beier, Caro J., K. Mund, K. Beck. Bynajmniej nie jest to lista kompletna. W twórczości tych autorów nie ma uczuciowego stosunku do spraw polskich jak w literaturze dotąd omawianej. Dominuje obojętność, rezerwa, nieraz chłód. Ostygł w sercach niemieckich pisarzy entuzjazm dla walki o wolność. Najlepszym wyrazem tego jest beletrystyka historyczna, która obrała sobie za temat ruchy wyzwolenicze lat 1846—1848.

Powszechnie wiadomo, że w powstaniu 1846 roku wyraźnie splotły się ze sobą dwa konflikty: walka narodowa Polaków z zaborcą i walka mas ludowych o wyzwolenie społeczne. Beletrystyka niemiecka obierając za scenerię wieś galicyjską przystępuje do prezentacji tragicznych powikłań powstałych w zetknięciu się polskiego ruchu patriotycznego z chłopskim ruchem społecznym. Utworami ubiegającymi się o to, by dać osąd ideowo-historyczny podstawowych problemów polskich tego czasu, są: *Jakob Szela* i *Der Kriegsphysikus* Marii Ebner-Eschenbach, oraz *Die Polengräber* Wacława Messenhausera⁵⁶. Powieść *Krakau und Paris* autorki anonimowej⁵⁷ ogranicza się tylko do przedstawienia wypadków dziesięciodniowej republiki krakowskiej. Utwory te nie zdradzają zbyt oryginalności, myśli w nich wyrażone są proste, nieraz nawet banalne. W swoich podstawowych założeniach, motywacjach, węzłowych rozwiązaniach nie są zbyt złożone. Nie brak w nich nawet wątku sensacyjnego. Z tych powodów nie przetrwały próby czasu. Szybko o nich zapomniano. Literatura ta nie sprostała wymaganiom wynikającym z oceny historycznego przebiegu wydarzeń. A były one niezwykle skomplikowane.

W dramacie 1846 r. uczestniczyli czterej partnerzy: szlachta posiadająca, polski obóz demokratyczny, chłopci oraz biurokracja austriacka. Dla obiektywnego przedstawienia atmosfery wystarczyło porównać broszury, które ukazały się wkrótce po wydarzeniach w Galicji, atakujące zarówno Metternicha za jego politykę i władze terenowe, jak i obrońców reżymu⁵⁸. Ale autorzy

⁵⁶ M. Ebner-Eschenbach, *Der Kriegsphysikus*, *Jakob Szela* [w:] *Dortu. Schlossgeschichten*, Berlin 1883; Messenhauser, *op. cit.*

⁵⁷ *Krakau und Paris. Roman aus der jüngsten Polenverschwörung und der zehntägigen Republik Krakau*, Breslau 1846, Verlag Comptoir Druck v. Günther.

⁵⁸ Helcel, *Briefe eines polnischen Edelmanns an einen deutschen Publizisten* b. m. 1848; M. Krainski, *Memoiren und Aktenstücke über den Zu-*

wybrali daleko idącą autonomiczność wizji literackiej nie wyjaśniającej podstawowych problemów, nie dającej właściwego obrazu kształtowania się polskiej racji rewolucyjnej i ograniczyli się do opisów dramatycznego ścierania się dwóch sił: zrewoltowanych chłopów i przygotowującej się do powstania szlachty. Woleli gloryfikować posunięcia rządu austriackiego pomijając jego odpowiedzialność za sytuację, z której zrodziła się krwawa rzeź tarnowska, mimo że istniały niezaprzeczone dowody świadczące o jątrzącej polityce zaborcy⁵⁹. Powieści wysuwają jednostronne twierdzenie, że zemstę ludu spowodowała jedynie samowola szlachty i jej tyrania oraz akcja emisariuszy, którzy rzekomo lekkomyślnie posiali wśród ludu ziarna buntu. Takie nastawienie nie pozwala autorom przedstawić szerokiego tła przygotowań do powstania, działania poszczególnych partii a szczególnie Związku Demokratycznego Polskiego, walczącego o uwłaszczenie chłopów. Wyjątkiem jest jedynie Ebner-Eschenbach. Mimo wielu uproszczeń w ujęciu zagadnień ideologicznych daje ona piękną sylwetkę Edwarda Dembowskiego i krótki szkic jego działalności politycznej. Niestety, jest to obraz liryczny, daleko odbiegający od prawdy. Ta nieszczerłość i nieścisłość w przedstawieniu rzeczywistości jest powodem, że powieści o rewolucji 1846 roku nie spełniają postulatów czysto historycznych. Stają się raczej wstrząsającą relacją o rabunkach. Mimo to nie można im odmówić pewnych wartości epickich w opisach „rabacji”. Dla czytelnika są jednak surowym materiałem, a nie obrazem rzeczywistych wypadków „krwawego roku”. Trudno mu zrozumieć postawy poszczególnych obozów politycznych wobec problemu powstania i ruchu chłopskiego.

Autorzy tendencyjnie pomijają fakt, że rewolucja 1846 roku w rzeczywistości była wymierzona nie tylko przeciw władzy austriackiej, lecz również przeciw arystokracji, aby na „gruzach feudalnej Polski opartej na niewoli większości narodu, zbudować nową demokratyczną Polskę z pomocą zupełnie nowej klasy”⁶⁰. Pominięcie programu rewolucji agrarnej, skierowanej przeciw patriarchalno-feudalnemu absolutyzmowi⁶¹, będącej siłą napę-

stand von Galizien, ges. von einem Mähren, 1848. Das Polenattentat vom Jahre 1846, b. m. 1846; M. Sala, *Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846 in Galizien*, Wien 1867; M; Ostrów, *Der Bauernkrieg in Galizien*, b. m. 1869, oraz półromansowa opowieść L. Sacher-Masocha, *Polnische Revolutionen*, Prag 1863.

⁵⁹ S. Kieniewicz, *Wstęp [w:] Rewolucja polska 1846 roku*, Wrocław 1950, s. XLII.

⁶⁰ K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Warszawa 1949, t. 1, s. 61

⁶¹ „Neue Rheinische Zeitung”, nr 31, s. 105.

dową skutecznego ruchu narodowyzwoleńczego, jest przemysłanym zatajeniem zwycięstwa „młodej, demokratycznej Polski nad Polską starą, arystokratyczną”⁶², jak określił to F. Engels. Pomijając ten fakt, powieść ukazuje obraz rewolucji ogólny, lecz bardzo uproszczony, lub wycinki tego wielkiego wydarzenia, skreślone przez autorów na podstawie jednostronnie wybranej historiografii.

W inny sposób wydarzenia galicyjskie opisuje Karol Ludwik Häberlin⁶³ w obszernej ale monotonnej powieści *Der Schatz der letzten Jagellonen*. Treścią książki są poszukiwania ukrytego skarbu Jagiellonów przez ich spadkobierców. Fabuła ma więc charakter sensacyjno-kryminalny. Ale obok tego znajdują się w utworze sceny dotyczące rewolucji, utrzymane w konwencji reportażowej. Rewelacyjność powieści nie polega ani na fabule, ani na formie artystycznej, rewelacyjne jest stanowisko autora, który w partiach publicystycznych przedstawia bez osłonek niemoc rządu austriackiego wobec rozwijającej się rewolucji oraz nieudolność polityczną władz terenowych, oskarżając je o podburzanie chłopów przeciw szlachcie, rozpuszczanie pogłosek o zamierzonym przez szlachtę zamachu na chłopów, o wypłacanie chłopom premii za zabitych powstańców, pojenie wódką za przywiezione trupy i pobitych. Ale autor, zarzucając Austriakom jatrzącą politykę wobec szlachty (udowodnioną przez historiografię w oparciu o niezaprzeczalne fakty)⁶⁴, nie chce bronić polskiego ruchu rewolucyjnego. Stawia rząd austriacki w jak najniekorzystniejszym świetle, aby przeciwstawić mu władzę pruską i jej rzekomo przychylny stosunek do ludności polskiej.

Wydarzenia galicyjskie stały się jeszcze w latach późniejszych tematem utworów Leopolda Sacher-Masocha. W opowiadaniu *Eine galizische Geschichte 1846 z 1858 roku*, które ukazało się ponownie pod zmienionym tytułem *Graf Donski*⁶⁵, autor skoncentrował uwagę wyłącznie na głównym bohaterze — Donskim, jego stosunku do kobiet, jego charakterze, przez co wykluczył potraktowanie polskiego ruchu chłopskiego i polskiego ruchu rewolucyjnego jako głównego czynnika utworu. Stąd historyczne wypadki jak i odgłosy „rabacji” są w powieści tylko mało znaczącym echem tych tragicznych dni. Historyczna nowela *Der*

⁶² Marks, Engels, *op. cit.*, t. 1, s. 59.

⁶³ H. E. R. Belani, [L. Häberlin], *Der Schatz der letzten Jagellonen. Roman aus der Zeit der neuesten Polenbewegung*, Leipzig 1848.

⁶⁴ Kieniewicz, l. c.; tenże, *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku*, Wrocław 1951, rozdz. V, s. 126—139, rozdz. III, s. 154—163.

⁶⁵ L. Sacher-Masoch, *Graf Donski*, Schaffhausen 1864.

*Emissär*⁶⁶ powraca do tej samej tematyki jedynie w nieco rozwinętej szacie. Świadczą o tym słowa: „Der Bauer ist wie ein Stein in seiner Liebe, Treue und Dankbarkeit, wie in seinem Hass; er hasst Polen und liebt den Kaiser von Oesterreich”⁶⁷.

Po opublikowaniu przez ojca Sacher-Masocha zbeletryzowanych wspomnień o polskich rewolucjach w Galicji pt. *Polnische Revolutionen i Soziale Schattenbilder. Aus den Memoiren eines österreichischen Polizeibeamten*⁶⁸, w których trudno było pominąć polityczną działalność polskiej demokracji, wypadki 1846 roku nabrały w oczach syna nieco innego wyrazu, aniżeli w dotychczasowej twórczości. Toteż opowiadanie *Der Jesuit*⁶⁹ z 1877 roku stało się jedynym narracyjnym utworem, do którego poza osobistymi przeżyciami bohatera, jezuitę-emisariusza, autor wprowadza przedstawiciela Związku Demokratycznego Polskiego, znajdującego przychylnę przyjęcie w niektórych kołach ziemiaństwa galicyjskiego.

Podobnie jak Sacher-Masoch, również Karol Emil Franzos w powieści *Ein Kampf ums Recht*⁷⁰ opisuje rabację jedynie na marginesie innych zagadnień, tj. walki ludu ukraińskiego o swe prawa społeczne. Utwór napisany jest z wielkim wyczuciem historycznej atmosfery i konfliktów nurtujących społeczeństwo galicyjskie. Demokratyczne przekonania skłaniają autora do krytyki obszarników i demaskowania samowoli i nadużyć szlachty galicyjskiej, a także do akcentowania antagonizmu klasowego między chłopami i obszarnikami.

Postępowe ujęcie problemu społecznego pomogło autorowi w trafnym wyborze typowych sytuacji i postaci. Kreśli sylwetki podobne do występujących w utworach postępowych pisarzy tego regionu, np. W. Łozińskiego, J. Dzierzkowskiego, I. Frank, W. S. Stefańczyka i innych⁷¹. Wypomina zamierającej klasie społecznej upadek moralny, ograniczenie uczuć, nieświadomość spraw społecznych i potrzeb ludu. I właśnie to ukazanie wad przedstawicieli arystokracji i szlachty obszarniczej przy jedno-

⁶⁶ Tenże, *Der Emissär. Eine galizische Geschichte 1846*, Prag 1863.

⁶⁷ Tenże, *op. cit.*, s. 87.

⁶⁸ L. Sacher-Masoch, [senior] *Polnische Revolutionen..., Soziale Schattenbilder. Aus den Memoiren eines österreichischen Polizeibeamten*, Halle 1873.

⁶⁹ L. Sacher-Masoch, *Der Jesuit. Erzählung eines polnischen Emissärs von 1846*, [w:] *Galizische Geschichten*, Bern 1877.

⁷⁰ K. E. Franzos, *Ein Kampf ums Recht*, Stuttgart und Berlin 1928.

⁷¹ Patrz: A. Will, *Karl Emil Franzos. Przyczynek do zagadnienia postaci Polaków w literaturze niemieckiej XIX w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, 1964, S. I, z. 36, s. 160—166.

czesnym podkreśleniu wartości ludzi niższych klas społecznych sprawia, że powieść ta, mimo wielu braków, jest jedną z najcenniejszych traktujących o poruszonym zagadnieniu. Ale i Fran-zos jednostronnie naświetla wypadki historyczne, przemilczając walkę polskiego obozu demokratycznego i walkę narodowo-wyzwoleńczą.

Inaczej do tego problemu podchodzi Stanisław Grabowski w *Das Kruzifix*⁷². Dostrzega on w ruchu wolnościowym 1846 roku wyraźny związek z powstaniem w 1848 roku. Traktuje rok 1846 jako wstęp do Wiosny Ludów. Anegdota koncentruje się we wspomnianym utworze, podobnie jak w beletrystyce o powstaniu listopadowym, dokoła miłości bohatera. Ale w cieniu nadciągającej burzy nie ma mowy o trwałym szczęściu. Dlatego idylla jest tylko chwilą poprzedzającą niespodziewane wygnanie, więzienie lub śmierć.

Sylwetkom ludzkim stworzonym przez autora brak prze-ważnie głębszej obserwacji psychologicznej. Nie zawsze widać w utworze troskę o prawdę historycznego szczegółu. Cele agi-tacyjne wpływają na fałszowanie i przemilczanie faktów. Stąd występują w powieści sztuczne związki, problemy i zjawiska, które właściwie nie miały miejsca. Grabowski przedstawia Niem-ców jako niewinne jagniątko, traktujące wszystkich obywateli na równi, z łagodnością i dobrocią. W jego rozumieniu w 1848 roku rząd pruski okazał powstańcom daleko idącą wyrozumia-łość. Ci jednak potraktowali ją jako słabość, bezprawnie obrali sobie władze polskie, wystawili wojsko, które w swej nienawiści do Niemców wzniecało niepokoje w całym kraju. Takie błędne ujęcie polskiego zrywu wolnościowego doprowadziło do absur-dalnego twierdzenia, że wojska pruskie w obliczu powstałej sytuacji zmuszone były do zbrojnej likwidacji powstania, co w rezultacie doprowadziło do ogólnego pojednania: „[...] Die Menschen, gleichwohl, welcher Nationalität gingen freundlich nebeneinander her und reichten sich die Hände, als habe nie ein so blutiger Kampf dort gewütet, wie ihn das vergangene Jahr gesehen. Die preussischen Adler sah man wieder überall aufge-richtet und unter ihren Flügeln fühlte sich das Volk wohl und zufrieden und hatte nicht mehr in solchem Masse, wie damals, über das allgemeine Elend zu klagen”⁷³.

Grabowski za sprawców rewolucji uważa wyłącznie szlachtę polską; chłopów, podobnie jak niemieccy historycy⁷⁴, przedstawia

⁷² S. Grabowski, *Das Kruzifix*, Berlin 1857.

⁷³ *Op. cit.*, s. 330.

⁷⁴ M. Laubert i W. Kohte.

niemal jako lojalnych obywateli, fałszując tym samym klasowy charakter powstania⁷⁵. Upadek rewolucji przypisuje tylko wewnętrznoorganizacyjnym błędom i niezdecydowanej postawie Mierosławskiego. Nie dostrzega, że przywódcy ziemiańscy, od których rewolucja wymagała ofiar i zastosowania rewolucyjnych środków, ograniczyli swe dążenia i szybko zgodzili się na układy i kapitulację. Konsekwentnie pomija także fakt niedotrzymania przez Prusaków umów w Jarosławcu. Nie mówi nic o ich zamiarze rozprawienia się z Polakami. Woli podkreślić fałszywą taktykę przywódców powstania, zdradę i tchórzostwo niektórych z nich, przemilczeć natomiast brutalne represje stosowane przez pruskich generałów⁷⁶.

Powieść Grabowskiego swą subiektywną intencją polityczną odbiega zatem zasadniczo od beletrystyki traktującej o Polsce z lat trzydziestych. Brak w niej podstawowych problemów nurtujących społeczeństwo polskie w Wielkim Księstwie Poznańskim. Jest natomiast wiele wulgarnego „użyteczności”, starającego się wykazać dobrą stronę pokojowej współpracy Polaków z Niemcami i posłuszeństwa dla władzy pruskiej. Autor pragnie w swych wywodach uzasadnić bezcelowość rewolucji w zaborze pruskim, wywołać w Polakach niechęć do walki o najwyższą wartość jaką jest niezależny byt narodowy.

Podobna atmosfera panuje w traktującej o powstaniu styczniowym powieści pt. *Polens Todeskampf* tegoż autora⁷⁷. Nawiązuje ona do wydarzeń w 1848 roku. Na pierwszy rzut oka wydaje się być utworem przypominającym pod pewnym względem literaturę polonofilską pierwszej połowy XIX wieku. Panowała wtedy tendencja romantycznego przedstawiania walk wolnościowych narodu polskiego przy równoczesnym uwzględnieniu elementów realistycznych. Natomiast po r. 1863 zaczęła występować tendencja do abstrakcyjnego rozwiązywania niektórych problemów narodowych. Abstrakcyjność w tej powieści wydaje się jednak niepojęta, ponieważ równoległe z nią występują znamiona wyraźnego nurtu dokumentalizmu. Konflikt ludności polskiej z narzuconą narodowi władzą carską zaskakuje swą bezstronnością. Przedstawienie rzeczywistości graniczy nieraz z reportażem. Gdy autor porusza sprawy polskie w Królestwie, powieść staje się

⁷⁵ Wyraźnie dostrzeżony przez Marksa i Engelsa w cyklu artykułów „Nowej Gazety Reńskiej” (1848). Por. W. Kothe, *Deutsche Bewegung und preussische Politik im Posener Lande*, b. m. 1931.

⁷⁶ Por. „Gazeta Polska” 10—20 IV; S. Kieniewicz, *Spółczesność polskie w powstaniu poznańskim 1848*, Warszawa 1960, s. 219—220.

⁷⁷ S. Grabowski, *Polens Todeskampf, oder der letzte vom Vierten Regiment*, Berlin 1867.

namiętnym protestem przeciw bezprawiu i niesprawiedliwości. Autor nie wzdraga się przed obnażaniem ran, nie cofa się przed malowaniem obrzydliwości. Chce sprowokować u czytelnika odrzę do carskiej Rosji. Pozornie przemawia w imię zdeptanego człowieczeństwa, starannie ukrywając drugą warstwę ideową utworu. W partiach bowiem, gdzie akcja przenosi się do zaboru pruskiego, gdy autor roztrząsa stosunek rządu do narodu polskiego, powieść jest zupełnie oderwana od rzeczywistości. W stworzonym przez siebie obrazie epickim Grabowski celowo przemilcza fałsz polityki rządu pruskiego wobec ludności polskiej. Niekiedy niemal całkowicie zataja lub zniekształca kapitalne zagadnienia dotyczące egzystencji Polaków na terenach zaboru pruskiego. Powieść ta w zakresie ideologii dokonuje mariażu: obok czulej i namiętnej epiki polonofilskiej dotyczącej spraw zaboru rosyjskiego prezentuje obojętność wobec żywotnych spraw polskich w zaborze pruskim. Stąd łyż krokodyle przy opisywaniu skutków powstania styczniowego w Królestwie, a potępienie poczynań wolnościowych w Wielkim Księstwie Poznańskim. Taki zespół założeń tkwiący u podstaw powieści sprawia, że daje ona nieprawdziwą wizję rzeczywistości. Posiada podtekst który wyraża się w tym: Polacy mogą i powinni walczyć o swą słuszną sprawę tylko w zaborze rosyjskim, a nie w zaborze pruskim.

Powieść ta powstała w okresie, kiedy, w obawie przed grożącą wojną z Rosją, rząd pruski usiłował znaleźć wspólną płaszczyznę porozumienia z ludnością polską żyjącą na zagrabionych ziemiach. Dlatego Grabowski chcąc wyperswadować Polakom bezcelowość walki tworzy bohatera, który nie ukrywając swych uczuć patriotycznych, swych przekonań i poglądów, uczuć życzliwości dla rodaków w innym zaborze, rezygnuje z życia w wolnej Polsce, przekonany, że odzyskanie niepodległości jest niemożliwe wobec istniejącego układu sił w Europie i z przywiązania do kultury niemieckiej ucieka się pod opiekuńcze skrzydła czarnego orła.

Nie tylko Grabowski kreuje takiego bohatera. Występuje on również u innych powieściopisarzy nawiązujących do problematyki powstaniowej⁷⁸.

Nie solidaryzuje się z zapatrywaniami tych powieściopisarzy Maria Roskowska. Ona nie proponuje w swej powieści *Ein Sohn Polens*⁷⁹ pogardy wobec wartości ideowych oraz zgody z wro-

⁷⁸ Wystarczy tu wymienić Hansa Walsberga z powieści *Hans der Pole Valeski Bethusy-Hue*, Karolę z *Der Emissär*, Hermanna z *Krakau und Paris*.

⁷⁹ Bernd von Oosten [M. Roskowska], *Ein Sohn Polens*, Köln 1912.

giem politycznym na poniżających warunkach. Chociaż sama skłania się do przekonania, że Polacy powinni opanować wewnętrzne niepokoje i zrezygnować ze zbrojnych poczynań, a dla zjednoczenia wszystkich sił narodu poświęcić się pracy od podstaw, twierdzi, że honor narodowy nie pozwolił prawdziwym patriotom na obojętność wobec branki i posunięć politycznych rządu carskiego w 1863 roku. Rezultatem takiego rozumowania jest sylwetka bohatera, Romana Sieniawskiego, syna zesłańca syberyjskiego, siłą wcielonego do armii carskiej, który będąc przekonany o szybkim upadku powstania przechodzi jednak do szeregów powstańczych na Litwie, by — jeśli zajdzie potrzeba — z bronią w rękę zginąć w walce z wrogiem.

Wręcz odmiennie postępuje Janek Dynar w powieści *Polnisch Blut* Nataly Knobelsdorff⁸⁰. Ideologia wolności, patriotyzm są dla tego syna uczestnika powstania listopadowego z zaboru pruskiego pojęciami zupełnie obcymi. Nie czuje ideowej wspólnoty z zapatrywaniami walczących rodaków, pozostaje biernym obserwatorem styczniowych wypadków w Królestwie.

Hans Wachenhusen w swej powieści *Unter dem weissen Adler*⁸¹ zastępuje skrajnie rażący, nacjonalistyczny schemat i bezwartościową dydaktykę agitującą na rzecz Prus, bezkompromisowym patriotyzmem Polaków i ich ofiarnością. Obcy mu jest, wprowadzony do niemieckiej literatury o powstaniu styczniowym, nienaturalny typ bohatera stojącego wobec konieczności odnalezienia swego miejsca w otaczającym go świecie, rozważającego, czy o postępowaniu jego decydować powinna przynależność narodowa, czy wychowanie w kulturze niemieckiej. Bohaterowie jego nie wahają się, są przekonani o skuteczności zrywu wolnościowego, są Polakami w każdym calu. Autor nie patrzy subiektywnie na problemy Polaków, obiektywnie widzi interesy narodu polskiego. Dlatego z całą ostrością odsłania prawdę o powstaniu i zdecydowanie aprobejuje dążenia walczących. Z wyjątkowym uznaniem wyraża się o poświęceniu i ofiarności kobiet polskich, z wyjątkowym szacunkiem o matkach zaszczerpiających gorącą miłość ojczyzny już w młodociane serca swych dzieci: „Nur wer die fanatische Unermüdlichkeit kennt, mit welcher die polnische Mutter die glühendste Vaterlandsliebe in das Herz ihres Kindes zu pflanzen bemüht ist, der begreift diese Resultate, der wird die begeisterte Teilnahme sogar der Jungfrauen an jedem der Kämpfe Polens verstehen,

⁸⁰ N. Eschstruth [Knobelsdorff-Brenkendorff], *Polnisch Blut*, Leipzig 1887.

⁸¹ H. Wachenhusen, *Unter dem weissen Adler*, Berlin 1885.

wird es nicht für eine romantische Erdichtung halten, wenn er von den Mädchen und Frauen hört, die entweder kämpfend oder in den Reihen des Polen-Heeres standen [...]”⁸². W konsekwencji autor dochodzi do przekonania, że naród ogarnięty tak gorącym umiłowaniem wolności w pełni zasługuje na uzyskanie upragnionej niezawisłości politycznej: „Eine patriotische Begeisterung wie diese ist des höchsten Zieles, der Freiheit, würdig”⁸³.

Utwory o powstaniach polskich, które ukazały się po 1846 roku, różne są pod względem wartości artystycznej. Dojrzałością warsztatu literackiego wyróżniają się spośród pisarzy austriackich: Ebner-Eschenbach, Sacher-Masoch i Franzos, cieszący się uznaniem za całokształt twórczości.

Jeśli chodzi o dwóch pierwszych autorów, ich skromny i pozbawiony realiów dorobek literacki o tematyce powstańczej jest niestety typowym dla tego okresu przejawem tłumienia sympatii wobec ruchów wolnościowych Polaków w zaborze austriackim. Wśród autorów pruskich jedynie Roskowska i Wachenhusen, pisarze średniej miary, podejmują tematykę heroicznymi walk, w których Polska jest symbolem protestu przeciw tyranii. Pozostali pisarze tej samej rangi, jak Grabowski i Knobelsdorff-Brenkendorff, pozbawiają swą twórczość pierwiastka, który tak żywo odczuwamy w literaturze polonofilskiej lat trzydziestych. Utworom ich brak uniesień, zapału, entuzjazmu, ponieważ autorzy poddali się wpływowi pruskiej polityki proponującej Polakom rezygnację z rewolucyjnych poczynań i pragnącej przywieść Polaków do przyjęcia ugodowego programu społeczno-politycznego, potrzebnego rządowi do realizowania swych szerokich zamierzeń imperialistycznych na wschodzie.

⁸² Tenże, *op. cit.*, s. 121.

⁸³ Tenże, *l. c.*